

А. М. ПАЛУЯН, А. М. ВОІНАВА
(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

НАЗВЫ ЯДОМЫХ ГРЫБОЎ У ГАВОРКАХ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ

У артыкуле разглядаюцца тэматычныя групы лексікі са значэннем ‘ядомыя грыбы’, зафіксаваныя ў гаворках Гомельскага рэгіёна. Праведзена тэматычная класіфікацыя, выяўлены матывацыйныя прыкметы намінацыі. Матывацыйныя прыкметы адлюстроўваюць аб’ектыўныя ўласцівасці рэалій і тым самым выяўляюць спецыфіку матэрыяльнай і духоўнай культуры народа. Разнастайнасць найменняў абумоўлена імкненнем даць падрабязную характарыстыку, адзначыць мноства якасцей і прыкмет, важных для носбітаў мовы.

Грыбы – шчодры дар прыроды, лясны цуд. Людзі здаўна збіраюць і ўжываюць іх у ежу, а навукоўцы займаюцца вывучэннем карысных уласцівасцей. Па сваёй будове грыбы бываюць трубчастыя і пласціністыя, а па якасці – ядомыя, умоўна ядомыя і атрутныя. Назвы грыбоў складаюць значны пласт агульнаўжывальнай лексікі.

Аб’ект нашага даследавання – найменні ядомых грыбоў, зафіксаваныя ў гаворках Гомельскага рэгіёна [1]. Актуальнасць тэмы абумоўлена цікавасцю да вывучэння кампанентаў лексікі, якія адлюстроўваюць спецыфіку духоўнага і матэрыяльнага жыцця народа (назвы, звязаныя з характарыстыкай грыбоў і іх частак, – фрагмент моўнай карціны свету носбітаў дыялектаў), а таксама тым, што дыялектныя міконімы выходзяць са сферы актыўнага ўжывання і знаходзяцца на аддаленай перыферыі лексічнай сістэмы.

У гаворках Гомельшчыны фіксуюцца наступныя назвы ядомых грыбоў:

1) абабак ‘ядомы грыб з губчастай пад нізам буравата-шэрай шапкай на высокай тонкай ножцы’ [2]: *абабак, абабачак* (Гом.), *падабабы* (Ветк.), *падберазяначка* (Браг.), *казяк* (Жытк.), *белая бабачка* ‘бабка балотная’ (Жытк.);

2) апенька ‘ядомы грыб светла-карычневага колеру, які расце каля пнёў або каранёў дрэў’ [2]: *пеначка* (Жытк., Калінк., Гом.), *ужоўка* (Жытк.), вясенняя апенька: *гаварушка* (Гом.), *веснянкі* (Лельч.), летняя апенька: *аселак* (Лельч.), апенька, што расце каля бяроз: *падбярэзнік* (Лельч.), апенька лугавая: *муражоўка* (Ветк.), *гнаёўка* (Браг);

3) баравік ‘ядомы губчасты грыб са светла- ці цёмна-карычневай шапкай на белай тоўстай ножцы’ [2]: *баравік, баравічок* (Гом.), *белы баравік* (Жытк.), *белагаловік, беленькі* (Лоеў.), *добры грыб* (Ветк., Лельч.), *добры дабрак* (Добр.), *добрык* (Жлоб., Буда-Каш., Рагач.), *дабравік* (Ветк.), *добры* (Буда-Каш.), *праўдзівы грыб* (Рагач.), *шчыры грыб* (Нараўл.), *хорошы грыб* (Жытк., Рэч., Ветк., Браг.), *чысты грыб* (Жытк.); баравік, які расце пад дубам: *дубовік* (Жытк.), *паддубовік* (Жытк., Рэч.), *паддубак* (Лельч.), *дубняк* (Ветк.), *дуброўны грыб* (Ельск.); баравік, які расце ў беразняку: *бярэзавік* (Лельч.), *белы грыб* (Гом.), *гаявы грыб* (Ельск.), *лесавы грыб, лугавы грыб* (Жытк.); баравік, які расце ў хвойніку: *чорнагаловы грыб, баравік* (Лельч.), *чорнагаловік, параслевы грыб, параслявік, параслєвік, параслєвік, парасельнік* (Жытк., Лельч., Ельск.); баравік, які расце ў верасе: *верасавік* (Жытк.), *верасовік* (Жытк., Маз., Лельч., Рэч.), *верасовы грыб* (Лельч., Рэч.); баравік, які расце на высокім месцы: *баравы грыб* (Жытк., Лельч.); баравік, які расце пры дарозе: *путнік* (Ельск.); веснавыя баравікі: *нікольнік, мікольнік, майскі грыб* (Жытк.), *маёвачка* (Добр.), *траечнік* (Лельч.); летнія баравікі: *красавічок* (Хойн.), *каласавік* (Гом.), *жніўнік, прасенік, пятровачны грыб, пятроўка* (Жытк.); старыя баравікі: *баршчавік* (Жытк., Лоеў.), *жаўтляк* (Лельч.); маладзенькія баравікі: *белы грыб* (Петр., Лельч.);

4) ваўнянка ‘ядомы пласціністы грыб чырванавата-ружаватага колеру з пушыстым падагнутым краем шапачкі’ [2]: *ваўнянка* (Лельч.), *ваўнянка* (Гом., Рэч.), *ваўнушка* (Лельч., Рагач.), *вавёнка* (Гом.), *валнушка* (Гом.), *валавянка* (Ветк.), *валовік* (Петр.), *валойка* (Рэч.), *волянка* (Акцябр.), *волненка* (Петр.), *валасянка* (Лельч., Лоеў.), *кароўка* (Жытк., Лельч., Нараўл.), *каровенка* (Лельч.), *кабыленка* (Петр.), *каза*, *рыжскі*, *таварычы рыжок* (Ельск.);

5) вясёлка ‘грыб з выцягнутай белаю ножкай, зверху прыкрытай ячэйкавай шапачкай; мае вельмі моцны пах’ [2]: *вясёлка* (Лоеў.), *вясёлка* (Лоеў.), *смярдзячы грыб* (Лельч.), *смярдзючы грыб*, *пахучы грыб*, *чортаў грыб* (Рэч.), *ванючы грыб* (Рагач.), *тухлы грыб* (Добр.);

6) грыбная капуста ‘ядомы круглаваты моцна галінасты грыб з расшыранымі і пляскастымі канцавымі галінкамі ў акруглым зрастку’ [2]: *грыбовы цвет* (Петр.), *ласёў грыб* (Жытк.);

7) грузд ‘ядомы пласціністы грыб з шырокай увагнутай шапачкай на кароткай тоўстай ножцы’ [2]: *груздзь* (Гом.), *грузь* (Лельч.), *глузды* (Жытк.), *хрушч*, *хрушчы*, *храшч*, *храшчы*, *бяляк* (Жытк., Петр., Карм., Гом., Добр., Ельск.), *гарчак*, *путнік* (Жытк.), *падарэшніца* (Рэч.), *тоўсцік* (Ельск.), *таўстушкі* (Жлоб., Гом.), *бялянка* (Калінк.), *малачай* (Лельч.), *кароўка*, *каровы* (Жытк.), чорны грузд: *капітан* (Лоеў.), *падмочнік* (Нараўл.);

8) зялёнка ‘ядомы пласціністы грыб з зялёнай ці зеленавата-бурай шапачкай’ [2]: *зяліца*, *зяліцы* (Лельч.), *жалуніца*, *жалунічка* (Жытк.), *жалудніца* (Ельск.), *зялёнушка* (Рэч.), *кура* (Чач.), *курка* (Чач., Ветк.), *курачка* (Гом. р.), *жаўтуха*, *жаўтушка* (Жлоб., Гом.), *жаўтабрушка* (Добр.);

9) каўпак кольчаты ‘ядомы пласціністы грыб светла-жаўтавата-бураватага колеру з паўшарападобнай вялікай плоска-пукатай шапачкай на высокай ножцы’ [2]: *курка* (Ветк., Карм.), *палукурка*, *падкурка* (Карм.), *балацянка* (Лоеў.), *падбалацянка* (Светлагор., Калінк.), *прыбалатка* (Карм., Маз.), *панчоха*, *панчошка* (Ельск.);

10) каштанавік, дубовік ‘ядомы грыб з амаль гладкай карычнявата-бураватай ці каштанавай шапачкай’ [2]: *дубовік*, *падгрыб каштанавы* (Жытк.), *паддубнік* (Гом.), *палявік* (Ветк., Добр., Рэч., Нараўл.), *палявы грыб* (Карм., Лельч.);

11) лісічка ‘ядомы пласціністы грыб жоўтага колеру’ [2]: *ліска* (Рагач., Светлаг.), *лісянка*, *лісянкі* (Калінк., Рэч., Добр.), *лісмачкі* (Нараўл.), *плісіца* (Рагач.), *плісічык*, *плісічка* (Ветк.);

12) макруха ‘ядомы буйны або сярэдніх памераў грыб, шапка якога звязана з ножкай слізista-павуцінным прыватным пакрывадам, ад якога на ножцы застаецца слізistaе кальцо’ [2]: *макруха*, *макрушка* (Калінк.);

13) малачай ‘ядомы пласціністы грыб з пукатай, потым лейкападобнай шапкай з завернутым уніз або апушчаным краем’ [2]: *малачай*, *малачняк* (Хойн., Лоеў., Браг.), *маладчак* (Буда-Каш., Гом., Рэч.), *маладчай*, *малакан* (Буда-Каш.), *малайчак*, *гаркуша* (Калінк.), *малачанка* (Рэч.), *гарчак* (Жытк.), *паддубка* (Лельч.);

14) масляк ‘ядомы губчасты грыб з жоўта-карычневай шапачкай, пакрытай сліззю’ [2]: *масленік*, *масляні*, *маслят*, *казлы* (Гом.), *маслёнак* (Рэч.), *казляк*, *казлякі* (Петр., Лельч.), *слізуха* (Петр., Добр., Лельч., Ельск.), *слюзянка* (Калінк.), *грыбенікі* (Браг.);

15) махавік ‘ядомы губчасты грыб з падушкападобна-пукатай жоўта-бурай шапачкай’ [2]: *махавікі* (Браг., Петр., Гом.), *машарэнік* (Жытк.), *рашацюк* (Лельч.), *рашотнік* (Петр., Калінк.), *рашоцік* (Рэч.), *рашэтнік* (Буда-Каш., Жытк.), *падрашэтнік* (Светлаг.), *сітавік* (Гом.), *сітнік* (Рэч.), *казляк* (Петр., Маз., Браг.), *падарэшнік* (Ветк.);

16) павуціннік ‘ядомы пласцінчаты грыб з шыроказваночкавай, у старых грыбоў распрасцёртай, чырванавата-карычневай шапкай’ [2]: *прыбалатка* (Рэч., Маз., Нараўл.), *прыбалатушка* (Жытк., Лельч.), *прыбалатушка* (Лельч.);

17) падасінавік ‘ядомы губчасты грыб з чырвонай або чырвона-бурай шапкай’ [2]: *падасіннік* (Ельск.), *краснагаловец* (Ельск.), *краснік* (Лельч.), *высотнік* (Калінк.), *падосак* (Гом.р.), *сінавік* (Калінк.);

18) падгруздак чорны ‘ядомы пласціністы грыб, шапка якога лейкападобная, гладкая, з загнутым уніз краем, клейкая, бурая або амаль чорная’ [2]: *сілаватая свіння* (Ветк.);

19) падзялёнка ‘ядомы пласціністы грыб з шапкай ад светла-шэрай да брудна-шэрай афарбоўкі’ [2]: *падзяленка* (Маз.), *белая падзялёнка* (Рэч.), *подзеленка* (Лельч.), *плюшоўкі* (Лоеў.), *курачка* (Рэч.), *гусь, гуска, гусачка* (Гом.);

20) пеўнік стракаты ‘ядомы пласціністы грыб з шапкай плоска-пукатай або злёгку ўвагнутай’ [2]: *лось, ласі, ласёвік, пеўнік стракаты, пупач* (Жытк.), *лосік* (Жытк., Петр.), *ласёвы грыб, казінец, смалюга, сямірога, скепанка* (Лельч.), *казёл* (Маз.), *пеўнік, петушок* (Ветк.), *цяцера* (Рэч., Лельч.), *пеўнік жоўты: мядзведзік* (Ельск.), *кароўка* (Маз.);

21) польскі грыб ‘ядомы губчасты грыб каштанава-карычневага, бурага або шакаладна-карычневага колеру’ [2]: *дубовік, паддубовік* (Жытк.), *палявы грыб* (Ветк.), *падарэшнік* (Буда-Каш., Добр., Лельч., Карм.), *падарохавік* (Раг.), *заячы грыб* (Гом.), *зайчы-каў добрык, глухі грыб* (Ветк.);

22) рагацік жоўты ‘малавядомы ядомы грыб з булаватападобным або лапатападобным целам, шаравата-бураватага колеру’ [2]: *лось, ласёў грыб* (Жытк.);

23) радоўка ‘ядомы пласціністы грыб’ [2]: *радаўка* (Калінк.), *плюс, плюсы* (Маз.);

24) рашэтнік ‘ядомы губчасты грыб карычневага колеру’ [2]: *рашотнік* (Буда-Каш.), *падрашотнік* (Рэч., Лоеў.), *рашоцік* (Ельск.), *падрашэцік* (Рэч.), *рашаціюк, рашатун, рашоцька* (Лельч., Ельск.), *рашотка, рашотачка* (Жытк., Маз.), *падрашотка* (Ельск.);

25) рыжык ‘ядомы пласціністы грыб пераважна рыжага колеру’ [2]: *ружавец* (Калінк.);

26) свінуха ‘ядомы пласціністы грыб з карычнева-бураватай шапкай’ [2]: *свіння, свінкі, свінаркі* (Гом.), *свінарэйка, свінуха, свінушкі* (Лельч., Гом., Чач.), *свіняўка, свінарка* (Лоеў.), *свініцы* (Жытк.), *свінуха тонкая: конь* (Ветк.), *кабыльнік* (Рэч.);

27) сіняк ‘ядомы пласціністы грыб ад светла-бураватага да бледна-тэракотавага колеру, мякаць якога на зломе рэзка сінее’ [2]: *сіняк* (Калінк.), *мядоўка* (Ельск.);

28) смаржок ‘ядомы ранні веснавы грыб на кароткай ножцы з цёмна-карычневай ці жаўтаватай шапкай, паверхня якой маршчыністая, у звільстых складках’ [2]: *смаўжок* (Карм.), *маршчок* (Чач.), *маршчы* (Раг.), *старчок, груд, каўпак* (Лельч.), *страчок, вясёлка* (Гом.р.), *груд, груды* (Жытк., Ельск., Маз.), *храпак* (Светлагор.), *вясёлок* (Калінк.), *асялок* (Гом.), *васілёк, глухі васілёк* (Рэч.), *сняжкі, падснежнікі* (Карм.), *вужовікі* (Ельск.), *вужачкі* (Хойн.);

29) страчок ‘ядомы ранні веснавы грыб які мае карычневую звільста-маршчакаватую, з глыбокімі складкамі шапку, часткова зрослую з высокай ножкай’ [2]: *моршч* (Раг.), *васілёк, глухі васілёк, вяснянка, вяснярка* (Рэч.), *строчка* (Петр.), *груд, каўпак* (Жытк., Ельск.), *пажарка, падснежнік* (Карм.), *пажаровік* (Жытк., Лельч.);

30) сыраежка ‘ядомы грыб з пласціністай крохкай яркаафарбаванай шапкай’ [2]: *сураежка* (Гом.), *серавежка* (Чач.), *ліпанка* (Раг.), *паддубніца* ‘сыраежка бурая’ (Гом.), *ляплыка* ‘сыраежка жоўтая’ (Раг.), *сівулька* ‘сыраежка шэрая’ (Лельч.), *прыбалатка, прыбалатуха, прыбалацянка* ‘сыраежка з вострай шапачкай’ (Лельч.);

31) таўкачык жоўта-карычневый ‘ядомы пласціністы грыб са званочкападобнай шэра-карычневай шапкай з рабрыстым краем’ [2]: *балатуха* (Гом.), *прыбалатуха* (Жытк., Лельч.), *прыбалатка* (Лельч.), *прыбалацянка* (Лельч., Нараўл.);

32) таўстуха ‘ядомы пласціністы грыб з жаўтавата-бураватай плямістай шапкай’ [2]: *таўстолка* (Рэч.), *рубіха* (Карм.), *падсоснік* (Петр.);

33) шампіньён ‘ядомы пласціністы грыб з белай ці бураватай шапкай’ [2]: *шампаньён* (Гом.), *шампівон* (Рэч.), *шапён* (Хойн.), *шпіёны* (Петр.), *пачурыца, пачурыцка, пачарыца, пачарыцка* (Жытк.), *пачурка* (Маз.), *гнаенка* (Лельч., Нараўл.), *шапірка* (Калінк.), *бэцькі* (Жытк.), *палявы грыб, вужовік* (Лельч.).

Акрамя тэматычнай класіфікацыі, мы звярнуліся да выяўлення матывацыйных прыкмет, пакладзеных у аснову намінацыі назваў ядомых грыбоў.

З анамасіялагічнага пункту погляду любая назва прадмета ўзнікае на падставе пэўнай прыметы. Пры гэтым прадмет можа мець некалькі такіх прымет, але для назвы бярэцца якая-небудзь адна.

У розных раёнах Гомельшчыны гэта прымета можа быць неаднолькавай, таму адзін і той жа грыб можа мець розныя назвы ці нават адна і тая ж назва можа абазначаць розныя віды грыбоў.

У аснове найменняў ядомых грыбоў ляжаць розныя прыкметы:

– месца росту: напрыклад, абабак, які расце ў бярозавым гаі, называюць *падбера-зяначка*, а апеньку – *падбярэзнік*, баравік – *бярэзавік* ці *гаявы грыб*; у бары – *баравік*, а ў дубовым лесе баравік ужо мае іншыя назвы – *дубовік*, *паддубовік*, *паддубак*, *дубняк*, *дуб-роўны грыб*, на лузе – *лугавы грыб*, у верасе – *верасавік*, пры дарозе – *путнік*; каўпакі кольчатых, якія растуць на забалочаных мясцінах, называюць *балацянікі*, *падбалацянікі*, *прыбалаткі*; *падасінавік* сустраэнем пад асінай; польскі грыб называюць яшчэ і *падарэшнік*; *апенькі* на пнях;

– час збору: веснавыя апенькі – *веснянікі*; *сняжкі*, *падснежнікі* ‘смаржкі’; веснавыя баравікі – *майскі грыб*, *маёвачка*; баравікі, якія збіраюць на Міколу, Троіцу, Пятра – *нікольнік*, *мікольнік*, *траечнік*, *пятроўка*, *пятровачны грыб*; летні баравік – *жніўнік*; летнія баравікі, якія збіраюць падчас красавання жыта, – *красавічкі*, а пасля адцвітання жыта – *каласавікі*; *ліпянка* ‘сыраежка’;

– колер: *белая бабачка* ‘абабак’, *беллагаловік*, *беленькі*, *белы баравік*, *чорнагаловы грыб*, *чорнагаловік* – такія назвы баравіка звязаны з колерам шапачкі, а ён, у сваю чаргу, залежыць ад месца: у ельніку шапачка бурага колеру з белымі плямамі, у сасонніку – цёмнага, часам з фіялетавым адлівам, пад бярозамі і дубамі – са светла-карычневай шапачкай; *жаўтляк* ‘стары баравік’; *бяляк*, *бялянка* ‘грузд’, *зеляніца*, *зелянушка*, *жаўтушка*, *жаўтабрушка* – ‘зялёнка’; *каштанавік*; *сіваватая свіння* ‘падгруздак’; *краснагаловец*, *краснік* ‘падасінавік’; *ружавец*, *рыжык*, *сіняк*, *мядоўка*;

– смак: *гаркуша*, *гарчак*;

– пах: *смярдзячы грыб*, *пахучы грыб*, *ванючы грыб*, *тухлы грыб*;

– характар паверхні – *ваўненка*, *ваўнушка*, *валасянка* ‘ядомы грыб з пушыстым падагнутым краем шапачкі’; *макруха*, *макрушка* ‘ядомы грыб, шапка якога звязана з ножкай слізista-павуцінным пакрывалам, ад якога на ножцы застаецца слізistaе кальцо’; *масляк*, *масленік*, *масляні*, *маслят*, *маслёнак*, *слізуха*, *слюзянка* – ‘ядомы грыб з жоўта-карычневай шапачкай, пакрытай сліззю’; *плюшоўкі* ‘падзялёнкі’; *маричок*, *маришчы* – ‘смаржок’;

– форма: *тоўсцік*, *таўстушкі* – ‘грузд’; *панчоха*, *панчошка* – ‘каўпак кольчатых’; *старчок*, *каўпак* – ‘смаржок’; *груздзь*, *грузь* – растуць кучкай, грудкай;

– падабенства грыба да пэўнай жывёліны, заснаванае на агульнасці колеру, формы, уласцівасці і іншых асацыяцыях: *кароўка*, *каровенка*, *кабыленка*, *каза* – ‘ваўнянка’; *курка*, *курчка* ‘зялёнка’, *лісічка*, *ліска*, *лісянка* – ‘лісічка’; *лось*, *ласёвік*, *лосік*, *пеўнік*, *петушок*, *цяцера*, *мядзведзік*, *кароўка*, *казёл* – ‘пеўнік стракаты’; *гусь*, *гуска*, *гусачка* ‘падзялёнка’; *свінуха*, *свін-ня*, *конь*, *кабыльнік* – ‘свінуха’; *казяк*, *казлы* – ‘масляк’; *рагацік жоўты*;

– спецыфічныя асаблівасці: *дабравік*, *добры дабрак*, *праўдзівы грыб*, *чысты грыб*, *шчыры грыб* – ‘баравік’.

Сярод зафіксаваных назваў грыбоў сустракаюцца адзінкавыя запазычаныя назвы: *шампаньён*, *шампіён* – з французскай мовы (*champignon* ‘грыб’); *пачурыца*, *пачурка* – з польскай мовы (*pieczarka*).

На падставе разгледжаных матывацыйных прыкмет, пакладзеных у аснову найменняў ядомых грыбоў, можна зрабіць вывад, што народныя назвы афармляюцца на падставе двух асноўных прынцыпаў намінацыі:

1) назва адлюстроўвае якасныя прыкметы, што праяўляюцца ў самім прадмеце (колер, форма, смак, пах і інш.): *беллагаловік*, *зелянушка*, *пахучы грыб*, *гарчак*, *сіняўка*, *таўстолка*, *каўпак*, *курчка*, *кароўка*, *каза*, *конь*, *кабыленка*;

2) назва адлюстроўвае лакатыўную прыкмету (месца росту, час збору): *дубовік*, *лугавы грыб*, *пажарка*, *верасовік*, *майскі грыб*, *каласавік*.

Матывацыйныя прыкметы адлюстроўваюць аб'ектыўныя ўласцівасці рэалій і тым самым выяўляюць спецыфіку матэрыяльнай і духоўнай культуры народа. Разнастайнасць найменняў абумоўлена імкненнем даць падрабязную характарыстыку, адзначыць мноства якасцей і прыкмет, важных для носьбітаў мовы.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Раслінны свет: Тэматычны слоўнік / Склад. В. Д. Астрэйка і інш.; навук. рэд. Л. П. Кунцэвіч. А. А. Крывіцкі. – Мінск : Беларуская навука, 2001. – 655с.

2 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / пад рэд. К. К. Крапівы : [сайт]. – URL: <https://www.skarnik.by/tsbm> (дата звароту: 02.11.2023). – Рэжым доступу: свабодны. – Тэкст : электронны.

The article discusses the thematic groups of vocabulary with the meaning of "edible mushrooms", recorded in the dialects of the Gomel region. The thematic classification was carried out, the motivational features of the nomination were revealed. Motivational signs reflect the objective properties of realities and thereby reveal the specifics of the material and spiritual culture of the people. The variety of names is due to the desire to give a detailed description, to note many qualities and signs that are important for native speakers.